

An Analysis of Ayatollah Kashani's Role in the Formation of National Solidarity during Iran's Oil Nationalization Movement

Mohammad Fazel Sadri¹

1.Department of Political Science, Faculty of Humanities, Shahrud Branch, Islamic Azad University, Shahrud, Iran. E-mail: sadri.mfs@gmail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 8 August 2023

Received in revised form

27 September 2023

Accepted

1 May 2023

Available online

27 September 2025

Keywords:

Religious Establishment,
Ayatollah Kashani,
National Unity,
Iran's Oil Nationalization
Movement,
The 1940s

ABSTRACT

Among the social groups that played an influential role in the Nationalization Movement of Iran's Oil Industry, the clerical class occupied a significant position. Within this group, politically active figures such as Ayatollah Kashani held a particularly prominent status.

With his maximalist view of the relationship between jurisprudence and politics, and through his alignment with nationalists and opposition to colonialism, Ayatollah Kashani played a decisive role during the Oil Nationalization Movement in attracting popular support and forging coalitions among political factions. The initial success of the movement would not have been possible without his endorsement and participation.

Employing the historical research method and a descriptive-analytical approach within a sociological framework, this study seeks to examine Ayatollah Kashani's political stance and his contribution to national solidarity during the Oil Nationalization Movement of Iran, based on Talcott Parsons' theory of structural functionalism.

Given the hypothesis that Kashani's politico-jurisprudential outlook shaped the stance of politically inclined clerics, it can be concluded that Ayatollah Kashani, as a dynamic jurist and political strategist, sought to maximize public mobilization and to build a coalition of national-religious forces. He therefore aligned himself with the National Front and Dr. Mossadegh's supporters, thereby contributing to the strengthening and continuity of national solidarity up to the coup d'état of August 19, 1953. The unity of the nationalists at the early stage of the movement was indebted to Ayatollah Kashani's constructive efforts.

Cite this article: Sadri, Mohammad Fazel. (2025). An Analysis of Ayatollah Kashani's Role in the Formation of National Solidarity during Iran's Oil Nationalization Movement. *Historical Studies of the Islamic World*, 35 (3), 65-91. <https://doi.org/10.22034/mte.2023.16716.1748>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/mte.2023.16716.1748>

تبیین نقش آیت ا... کاشانی در تکوین همبستگی ملی در نهضت ملی شدن نفت ایران محمد فاضل صدری^۱

۱. گروه علوم سیاسی، دانشکده علوم انسانی، واحد شاهرود، دانشگاه آزاد اسلامی، شاهرود، ایران.

رایانامه: sadri.mfs@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

یکی از گروه‌های اجتماعی نقش آفرین در نهضت ملی شدن صنعت نفت، اقشار روحانی بودند که در میان آنها، شخصیت‌های کنشگر سیاسی همچون آیت الله کاشانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند. آیت الله کاشانی با نگرش حداکثری به رابطه فقه و سیاست و در همسویی با ملی‌گرایان و تقابل با استعمار، در جریان نهضت ملی شدن صنعت نفت، نقش مهمی را از جنبه جلب نظر توده‌ها و ائتلاف بین جناح‌های سیاسی ایفاء نمود. به نحوی که کامیابی نخستین نهضت بدون رای و همراهی وی امکان پذیر نبود. این پژوهش با استفاده از روش تحقیق تاریخی و شیوه توصیفی تحلیلی و بر پایه رهیافت جامعه‌شناختی، در تلاش است تا در چارچوب نظریه کارکردگرایی ساختاری پارسونز به واکاوی مواضع آیت ا... کاشانی و نقش او در همبستگی ملی در نهضت ملی شدن صنعت نفت ایران بپردازد. با توجه به فرضیه موجود مبنی بر تاثیر نگاه فقهی- سیاسی کاشانی بر موضع‌گیری جناح سیاست‌گرای روحانی، چنین می‌توان نتیجه گرفت که آیت ا... کاشانی به عنوان فقهی کنشگر و سیاست پرداز، با هدف جذب حداکثری و ائتلاف نیروهای ملی- مذهبی، با جبهه ملی و طرفداران مصدق همسو و همراه گردید و از این طریق تا کودتای ۲۸ مرداد به تقویت و تداوم همبستگی ملی یاری رساند. یکپارچگی میلیون در ابتدای نهضت، مرهون اقدامات سازنده کاشانی بوده است.

نوع مقاله: علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۱۷

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۷/۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۰۹

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۵

کلیدواژه‌ها:

روحانیت،

آیت ا... کاشانی،

همبستگی ملی،

نهضت ملی شدن نفت،

دهه ۱۳۳۰.

استناد: صدری، محمد فاضل (۱۴۰۴). تبیین نقش آیت ا... کاشانی در تکوین همبستگی ملی در نهضت ملی شدن نفت ایران. *مطالعات تاریخی جهان*

<https://doi.org/10.22034/mte.2023.16716.1748> ۹۱-۶۵، ۳۵ (۳)، اسلام، ۲۵

© نویسنده.

ناشر: جامعه المصطفی (ص) العالمیه.

طرح مساله

نهضت ملی نفت در پرمناقشه‌ترین دوران تاریخ سیاسی ایران با خلع ید از شرکت نفت انگلیس به نفوذ پنجاه ساله استعمار انگلستان در ایران پایان بخشید. از جمله گروه‌های اجتماعی موثر در این جنبش روحانیت بود که به عنوان قدیمی‌ترین و قدرتمندترین نیروی اجتماعی و نهاد مدنی در تحولات سیاسی اجتماعی ایران نقش آفرینی کرد و در نهضت ملی نفت یکی از ارکان اساسی نهضت بود. در جریان این نهضت میان اقشار مختلف جامعه همبستگی کم نظیری ایجاد شد که اوج این همبستگی در قیام ۳۰ تیر مشهود گردید. هرچند کتاب‌ها و مقالات مختلفی در باب این نهضت تحریر شده، لیکن مقوله همبستگی ملی و نقش روحانیت در این راستا به جد مورد توجه قرار نگرفته است. در جریان ملی شدن نفت، روحانیت به گروه‌های مختلف تقسیم شده و مواضع مختلفی اتخاذ کردند. این موضع‌گیری‌های متفاوت، معلول عوامل متفاوتی می‌باشد. روحانیون با وجود تنوع کاربدهای مذهبی سیاسی اجتماعی به عنوان یک گروه مستقل مذهبی و حساس نسبت به سیاست و حکومت متناسب با نوع نگرش‌های فقهی سیاسی خود مواضع متفاوت اتخاذ می‌نمودند. نگرش حداقلی و حداکثری و نوع نگاه متفاوت به حوزه فقه و سیاست، موجب قبض و بسط فعالیت‌ها و موضع‌گیری‌های متفاوت روحانیت در نهضت نفت شده است. ازین‌رو در این دوران، روحانیت به گروه‌های مختلفی تقسیم می‌شد و در این بین، آیت الله سید ابوالقاسم کاشانی (۱۲۶۲-۱۳۴۰ ش) در راس شاخص‌ترین جناح‌های فعال روحانیت، حضوری جدی در عرصه سیاست داشت و به مثابه نماد روحانیت سیاسی و منادی اسلام سیاسی توصیف می‌شد. این پژوهش با رهیافتی جامعه‌شناختی، ضمن بررسی نظری مقوله همبستگی ملی، به تبیین عملکرد و نقش آیت... کاشانی در تکوین همبستگی ملی در نهضت ملی شدن نفت می‌پردازد. پرسش تحقیق این گونه طرح شده است که: «آیت الله کاشانی در مقام مرجعی روحانی و سیاست پرداز چه نقشی در ایجاد همبستگی ملی در میان فعالان نهضت ملی شدن نفت داشته است؟» و مفروض اصلی آن است که مواضع آیت... کاشانی به عنوان یک کنشگر برجسته با توجه به شاخصه‌های همبستگی ملی تا کودتای ۲۸ مرداد در راستای تقویت همبستگی ملی بوده است.

روش تحقیق

با توجه این‌که تحقیق برهه‌ای از تاریخ معاصر ایران و کنش‌گری یکی از رهبران سیاسی را مطالعه می‌کند، روش این تحقیق روش تاریخی است. زمانی که از روش تحقیق تاریخی صحبت می‌شود مراد استفاده خاص آن یعنی مطالعه حوادث خاص است. در مقام گردآوری داده‌ها در

روش تاریخی، محقق پاسخ سوالات خود را به صورت برنامه‌ریزی شده در متن‌های تاریخی معتبر جستجو می‌کند، اسناد مکتوب که در کتب، مقالات، رساله‌ها و نشریات به چاپ رسیده است منبع اصلی داده‌های تاریخی هستند. (ساعی، ۱۳۸۶: ۱۳۵-۱۳۶) روش تحلیل کیفی است و بر اساس استنباط محقق از رویدادها و تحلیل محتوای اسناد و منابع است.

پیشینه تحقیق

هرچند، در باب مواضع آیت‌ا... کاشانی در جریان ملی شدن نفت ایران، نوشتارهای متعددی در دست است، اما هیچ کدام به نقش وی در همبستگی ملی نپرداخته‌اند. برخی از تالیفات مرتبط عبارتند از:

الگار (۱۳۷۱) به عنوان نویسنده مقاله‌ای در باره نیروهای مذهبی ایران در قرن بیستم در کتاب سلسله پهلوی و نیروهای مذهبی به روایت تاریخ کمبریج، از نقش آیت‌ا... کاشانی در سازماندهی قیام ۳۰ تیر یاد کرده و به نگرانی کاشانی از نفوذ توده‌ای‌ها در دولت به عنوان دلیل اختلاف او با مصدق اشاره دارد.

آبراهامیان (۱۳۷۷) در کتاب ایران بین دو انقلاب به تحلیل مبانی اجتماعی سیاست در دهه بیست و بررسی جامعه مجاهدین اسلام و رهبری کاشانی بر جناح مذهبی و بازار توجه نشان داده و علی‌رغم تأکید بر عمل‌گرایی سیاسی کاشانی، او را میانه‌رو و عامل موفقیت ملیون در مراحل نخستین جنبش تصویر نموده است.

کاتوزیان (۱۳۸۴) در کتاب اقتصاد سیاسی ایران به تجزیه و تحلیل تحولات اجتماعی اقتصادی ایران و نیز نقش نیروهای مذهبی در جریان نهضت ملی نفت پرداخته است. اما صرفاً به مقایسه کلی نقش کاشانی در دوره اول و دوم نهضت پرداخته و تمرکز اصلی خود را بر تحولات اقتصادی قرار داده است.

حسینیان (۱۳۸۴) در کتاب بیست سال تکاپوی اسلام شیعی در ایران، تکاپوی نیروهای مذهبی ایران را از ۱۳۲۰ تا ۱۳۴۲ ش مطالعه کرده و به نقش نیروهای مذهبی به زعامت کاشانی در نهضت ملی شدن نفت به صورتی نسبتاً جانبدارانه و توصیفی از روند مبارزات کاشانی پرداخته است. مدنی (۱۳۸۷) در کتاب تاریخ سیاسی معاصر ایران در فصول ۱۲ و ۱۳، به نقش آیت‌الله کاشانی در جریان مبارزات ملی شدن نفت پرداخته و از سخنرانی‌های تبلیغی و مصاحبه‌های تاریخی و دیگر اقدامات وی در طول سال‌های جنبش سخن به میان آورده است، اما تحلیلی از آن ارایه نشده.

طبری (۱۳۸۹) در مقاله‌ای با عنوان «گروه‌های کلیدی در نهضت مشروطه و ملی شدن

نفت» عمدتاً بر بررسی نقش طبقات متوسط سنتی و میزان تاثیرگذاری آن‌ها در نهضت نفت متمرکز بوده و از روحانیون به عنوان یکی از گروه‌های کلیدی سخن به میان آورده، اما تفصیل مطلب درباره کاشانی ندارد.

ره‌دار (۱۳۸۸) در مقاله روحانیت و نهضت نفت، به بررسی اقدامات آیت الله کاشانی، خطابه‌ها، سخنرانی‌ها، مصاحبه‌ها و از جهت تبیین نقش وی در جنبش و مقایسه آن با مواضع سایر علما به مساله جهاد سیاسی کاشانی و مشارکت وی با مصدق، که به زعم وی موقتی و مصلحت اندیشانه بوده، توجه نشان داده است.

ازغندی (۱۳۹۰) در کتاب تاریخ تحولات سیاسی اجتماعی ایران (۱۳۹۰) در فصل سوم به حضور آیت الله کاشانی و نقش تعیین کننده او در نهضت اشاره داشته، بدون توجه به تاثیرگذاری وی بر همبستگی ملی. نویسنده مذکور، چونان دیگر نویسندگان، کاشانی را در بطن حوادث جنبش مد نظر قرار داده است.

لک زایی (۱۳۹۰) در گفتار چهارم از کتاب تحولات سیاسی اجتماعی ایران معاصر، ضمن ارایه زندگینامه مفصل آیت الله کاشانی، صرفاً از دید وقایع‌نگاری به همکاری کاشانی و مصدق و فداییان اسلام پرداخته است. مولف با وجود اشاره به اقدامات مثبت کاشانی، صرفاً وی را در راس جناح سنتی و مذهبی تصویر کرده است.

عیوضی (۱۳۹۰) در مقاله‌ای موسوم به «روحانیت شیعه و تحولات سیاسی اجتماعی ایران» با هدف بررسی حضور سیاسی علمای دینی از صفویه تا انقلاب اسلامی، به مواضع روحانیت در دهه ۱۳۲۰ و انگیزه‌های آن در ورود به عرصه تحولات سیاسی و همکاری با ملیون پرداخته است.

امانت (۱۴۰۰) در کتاب «تاریخ ایران مدرن» از کاشانی به عنوان واسطه تاریخی بین مدرس و امام خمینی یاد کرده و بر ایجاد رادیکالیسم اسلامی توسط او تاکید می‌کند. وی نیز مانند اکثر نویسندگان تنها بر نقش کاشانی در تصویب لوایح مجلس تحت ریاست کاشانی و موفقیت قیام ۳۰ تیر اشاره دارد.

بدین ترتیب مشخص می‌گردد که با وجود تفصیل مآخذ در تشریح نقش آفرینی آیت الله کاشانی در نهضت نفت، اما توجه و تمرکز بر تاثیر آن در ایجاد همبستگی ملی صورت نگرفته است.

۱- چارچوب مفهومی و نظری

همبستگی از منظر جامعه‌شناسی

نظریه کلاسیک در باب همبستگی در جامعه‌شناسی همان نظریه امیل دورکیم است که دو

نوع همبستگی را از یکدیگر تفکیک می‌نماید همبستگی مکانیکی و همبستگی ارگانیکی (وثوقی، ۱۳۸۳: ۸۴) همبستگی مکانیکی یا همبستگی ارزشی فرهنگی و هنجاری که ویژگی جامعه‌های سنتی‌تر است و همبستگی اندام‌وار یا ارگانیکی که همبستگی کارکردی میان اجزاء نظام اجتماعی است (بشیریه، ۱۳۸۲: ۷۹۰) همبستگی ارگانیکی ویژه جوامع مدرن یا به زعم خود دورکیم جامعه صنعتی است و معمولاً در مرحله پیشرفته‌تری از روابط اجتماعی حاصل و در این مرحله برخلاف همبستگی مکانیکی جنبه تشکیلاتی و عقلانی خواهد داشت (قوام، ۱۳۸۹: ۶۲) طبق نظر دورکیم وحدت اجتماعی در همبستگی مکانیکی از یک توافق ارزشی و هنجاری ناشی می‌شود. در همبستگی ارگانیکی وحدت اجتماعی مبتنی بر نقش‌های بسیار تخصصی است که اعضای یک جامعه را به یکدیگر وابسته می‌کند. (نوربخش، ۱۳۸۴: ۳۸۵)

عمده نظریات جامعه‌شناسان با مفهوم همبستگی اجتماعی در رویکرد کارکرد گرایی ساختاری جای می‌گیرد. اندیشمندان حوزه جامعه‌شناسی در رویکرد کارکرد گرایی نظریه‌پردازانی چون: اگوست کنت، تالکوت پارسونز، امیل دورکیم و رابرت مرتون عوامل همبستگی را در برخورداری از نظام فرهنگی مشترک توافق بر باورها اخلاقیات، ارزش‌ها و هنجارهای جامعه جستجو می‌کنند. در نظریات اندیشمندان جامعه‌شناسی کارکرد گرا منظور از همبستگی، همبستگی اجتماعی است که جزئی از همبستگی ملی می‌باشد. پارسونز معتقد است درونی کردن و نفوذ ارزش‌ها و قواعد اجتماعی در اجتماع از طریق نهادهای اجتماعی همانند: خانواده، نهادهای آموزشی و غیره موجب همبستگی و اجماع بیشتر میان افراد خواهد شد. (توسلی، ۱۳۸۳: ۲۵۶-۲۴۹) او بقاء نظم و همبستگی اجتماعی را سازگاری بین ارزش‌های یک جامعه و واقعیت‌های محیط می‌داند. به زعم مرتون عدم تطابق بین ارزش‌ها و اهداف با ابزار نیل به این اهداف موجب نفی پیوندهای اجتماعی می‌شود (حافظ نیا، ۱۳۸۸: ۵۴) به طور کلی، مکتب کارکرد گرا ساختار گرا بر ثبات نظام سیاسی اجتماعی از رهگذر وفاق ارزشی هنجاری در جامعه تأکید می‌کند (سردارنیا، ۱۳۹۰: ۱۳۳)

چارچوب تحلیلی کارکرد گرایی ساختار گرایی محصول نظریه‌پرداز جامعه‌شناس امریکائی تالکوت پارسونز است که برای هر نظام اجتماعی چهار عملکرد قائل است: نخست، حفظ و نگهداری الگوهای فرهنگی بنیانی (آموزش و پرورش و جامعه پذیری با میانجیگری خانواده این نقش را ایفا می‌کند) دوم، وحدت و انسجام بخشیدن به اعضای خود در کار دسته جمعی هماهنگ (دین و نظام قانونی این وظیفه را به عهده دارند) سوم، وصول به اهداف جامعه (که از راه سیاست انجام می‌گیرد) چهارم، سازگاری یا انطباق با محیط (که از طریق اقتصاد انجام می‌گیرد)، (توسلی، ۱۳۸۳: ۲۴۷) بدیهی است که این عملکردها و نهادهای مرتبط با آن‌ها در

پیوند و ارتباط ارگانیک با یکدیگر عمل می‌کنند. بر مبنای عملکرد چهارگانه نظام اجتماعی پارسونز نقش دین در انسجام و همبستگی اجتماعی آشکار است. به عبارتی چارچوب تحلیلی کارکرد گرائی ساختار گرائی پارسونز در میان چارچوب‌های تحلیل جامعه‌شناسی در مطالعات حوزه دین به خوبی در تحلیل حضور دین و کارگزاران آن یعنی روحانیت سازگار است و ضمن توجه به ساختارهای اجتماعی به منزله عناصر ثابت اجتماعی کارکردهای این ساختارها را به شیوه‌های متدیک مورد توجه قرار می‌دهد. در این پژوهش از نظریه کارکرد گرائی ساختاری پارسونز به مثابه چارچوبی تئوریک جهت توضیح کارکرد ناشی از ساختار روحانیت به منزله کارگزاران دین در جامعه استفاده شده است. بشیریه در تبیین چارچوب نظریه پارسونز، کارویژه‌های روحانیت را چونان روشنفکران، ایجاد همبستگی هنجاری که همبستگی ملی مستلزم آن است، می‌داند. چنانکه پارسونز زمان تکوین همبستگی هنجاری را موقعی می‌داند که عناصر اصلی نظام فرهنگی یعنی ارزش‌های مشترک جامعه در ساختارهای نظام اجتماعی نهادینه شوند و ضعف و قوت گفتمان تأثیرگذار باشد. (بشیریه، ۱۳۸۲: ۷۹۱)

پارسونز از وجود زیرنظام‌های همبسته سخن می‌گوید که بخشی از نظامات جامعه است و دین از جمله این زیر نظام‌ها می‌باشد که کارکرد اصلی آن ایجاد، گسترش و تضمین تداوم همبستگی‌های هنجاری از جمله همبستگی‌های لازم در همبستگی ملی در نظام فرهنگی جامعه است و نقش‌های ساختار روحانیت در ارتباط با این کارویژه دین مفهوم می‌یابد و این کارکرد روحانیت در نهایت به ایجاد همبستگی هنجاری و در سطح بزرگ‌تر به همبستگی ملی می‌انجامد. (Parsons, ۱۹۷۷: ۲۵۰) سوبیه دیگر رویکرد ساختی کارکردی پارسونز مفاهیم «کنش» و «کنش اجتماعی» است. پارسونز با اذعان به ذهنی بودن ماهیت فعالیت بشر کوشید تمایز میان دو مفهوم کنش و رفتار را روشن سازد. از نظر وی رفتار ظاهراً دلالت بر واکنشی مکانیکی به محرک دارد حال آن که کنش دلالت بر فرایندی فعالانه و خلاقانه دارد. به باور پارسونز در نظریه کنش، جنبه ذهنی فعالیت انسان باید در نظر گرفته شود (دیلینی، ۱۳۸۸: ۳۵۵) کنش از منظر پارسونز ملاک‌هایی دارد از جمله: ۱. کنش مستلزم یک عامل یعنی کنش‌گر است ۲. کنش مستلزم داشتن هدف است ۳. کنش باید از وضعیتی آغاز شود که سیر امور در آن از یک یا چند جنبه مهم، از وضعیت امور در مقصد کنش، یعنی هدف متفاوت باشد ۴. بسته به گزینه‌هایی که موقعیت فراهم می‌کند، راه‌های بدیلی به سوی هدف وجود خواهد داشت. از نظر پارسونز کنش‌ها متشکل از ساختارها و فرایندهایی که موجودات انسانی به کمک آنها نیات معنادار را شکل می‌دهند و به گونه‌ای موفقیت‌آمیز آن‌ها را در وضعیت‌های واقعی، عملی می‌کنند. (دیلینی،

۱۳۸۸: ۳۵۶) کنش اجتماعی در جامعه‌شناسی پارسونز شامل چهار مرحله است: در نخستین مرحله کنش‌گران برای اقدام به کنش به ویژه برای دستیابی به هدفی دلخواه، برانگیخته می‌شوند. در مرحله دوم، کنش‌گران باید راه‌های رسیدن به هدف دلخواهشان را پیدا کنند. در مرحله سوم، کنش‌گران باید از پس شرایطی که مانع دستیابی آنان به هدف می‌شود برآیند. در مرحله چهارم، کنش‌گران باید در سیستم اجتماعی فعالیت کنند، اگرچه فعالیت در سیستم اجتماعی در بسیاری موارد چالش‌انگیز است. (دیلینی: ۳۵۶) بنابراین در کنش اجتماعی پارسونز دو عنصر کنش‌گر و اهداف مشترکی که مهم فرض می‌شوند برجسته هستند. پارسونز نظام شخصیتی را در کنار سایر خرده سیستم‌های اجتماعی مطرح می‌کند که چگونگی انتخاب راه‌ها و نحوه رسیدن به اهداف را تحت تأثیر قرار می‌دهد (تنهایی، ۱۳۷۱: ۱۴۹)

هویت ملی نیز از عوامل مهم همبستگی ملی در هر جامعه‌ای محسوب می‌شود. (میرمحمدی، ۱۳۸۳: ۱۲۲-۱۲۳) پابندی ملی و دلبستگی به ارزش‌های ملی و دینی جامعه و تعهد عام ملی از عناصر مهم هویت ملی می‌باشد. (حاجیان، ۱۳۷۹: ۱۹۷ و ۳۷۶) احمد اشرف هویت ملی را به معنای احساس همبستگی عاطفی با اجتماع بزرگ ملی می‌داند. (احمدی، ۱۳۸۳: ۱۳۳-۱۳۸) محمد رضا تاجیک هویت ملی را پدیده سیاسی اجتماعی عصر جدید دانسته که به جای مفهوم خلق و خوی ملی رواج یافته است. (تاجیک، ۱۳۷۹: ۱۶۱) از دیدگاه بعضی محققان، وفاق اجتماعی به مفهوم فهم مشترک بر روی ارزش‌ها و هنجارهای اساسی مشترک جامعه می‌باشد. (چلبی، ۱۳۷۲: ۱۷) افتخاری وفاق ملی را مستلزم پذیرش محوریت قانون دانسته و بحران در روابط قوا را موجب ضعف آن می‌داند. (افتخاری، ۱۳۸۲: ۸۷-۲۶) از جمله راهکارهای تحقق وفاق ملی، گسترش اعتماد اجتماعی است که خود موجب مشارکت عمومی و همبستگی ملی می‌شود. (نگارنده، ۱۳۹۰: ۱۲۸-۸۹) نویسندگان معاصر شاخصه‌هایی چون: مشارکت اجتماعی، کاستن از تعلقات انحصار گرایانه برای افزایش علایق عمومی را در وفاق جامعه مطرح کرده. آن‌ها شاخصه‌هایی که بر مبنای آن در قالب گفت‌وگو چترگونه وفاق حاصل می‌شود را شامل: ذهنیت مشترک تاریخی، هدف مشترک و مشکلات مشترک جامعه بر می‌شمارند (میزگرد وفاق اجتماعی در ایران، ۱۳۷۹: ۳) به هر میزان که سرمایه اجتماعی در جامعه ملی افزایش یابد ضریب انسجام ملی ارتقاء می‌یابد (پورسعید، ۱۳۸۶: ۵۰-۴۳)

بدین ترتیب با الهام از رویکرد جامعه‌شناسی ساختی کارکردی پارسونز مهم‌ترین شاخصه‌ها در همبستگی ملی که در این پژوهش مورد توجه قرار می‌گیرد، عبارتند از: نقش کنش‌گران اجتماعی در تقویت هنجارهای مشترک، بسیج وفاداری‌های گسترده در راه منافع ملی، تقویت عزم ملی،

افزایش علایق عام گرایانه و ترجیح منافع ملی بر مصحلت اندیشی‌های گروهی و حزبی، تمهید اعتماد عمومی و تقویت اعتماد اجتماعی و مشارکت عمومی و همبستگی مردم و نظام سیاسی و پرهیز از نزاع‌های گسست‌آور.

۲- تبیین مواضع و عملکرد آیت... کاشانی از منظر رویکرد کارکرد گرایی ساختاری

کنش‌گری هدفمند آیت... کاشانی در واکنش به طرح قراردادهای نفتی در مجلس پانزدهم
چنانکه در چارچوب نظری مقاله مرقوم شد، هر کنشی مستلزم کنش‌گر و برخوردار از هدفی مشخص است. نقش کنش‌گری از مؤلفه‌ها و شاخص‌های همبستگی ملی است. آیت الله کاشانی در نقش یک روحانی بلند مرتبه و یک کنش‌گر برجسته در جایگاهی است که وضعیت موجود را در راستای هدفی که ملت ایران دنبال می‌کنند (ملی کردن صنعت نفت) نمی‌بیند در نتیجه کنش سیاسی اعتراضی خود را همراه سایر ملیون برای نیل به هدف مشترک آغاز می‌کند. وی در ابتدا در راستای تحکیم همبستگی ملی به آگاهی بخشی توده‌ها، بازاریان و روحانیون در راستای هدف مشترک اقدام می‌کند و در گام دوم انتقادات و مبارزه علیه قراردادهای نفتی در تعارض با منافع ملی را در پیش می‌گیرد.

نقطه شروع مبارزه برای ملی شدن صنعت نفت از مجلس چهاردهم آغاز شد. پس از آنکه در مجلس چهاردهم طرح ممنوعیت واگذاری هرگونه امتیاز جدید نفت به قدرت‌های بزرگ یعنی آمریکا، انگلیس و شوروی که توسط مصدق تدوین و ارایه شده بود، تصویب شد، خط استقلال مجلس پانزدهم تقویت گردید. در نتیجه مجلس پانزدهم طرح قانونی نمایندگان برای رد قرارداد قوام - سادچیکف (تشکیل شرکت نفتی مختلط از دو کشور روسیه و ایران) را مطرح و کوشید تکلیف نفت به طور کلی و به خصوص توافق قوام و شوروی در مورد نفت شمال معین شود. روحانیت آن زمان با زعامت شخصیت شاخصی چون آیت... کاشانی نیروهای مذهبی را به عرصه مبارزه کشانده بود و به صورت یک قدرت سیاسی در مقابل دولت قوام ظاهر شده بود. شخص کاشانی با هدف تحریک توده‌های مسلمان، یک مسافرت سیاسی بین تهران تا مشهد را آغاز کرد که طی آن، در هر شهر سخنرانی و افشاگری می‌کرد. در نتیجه، قوام در تیرماه ۱۳۲۵، کاشانی را بازداشت کرد و یک سال در قزوین تحت حصر قرار داد. با این وجود، وقتی مجلس پانزدهم در تیرماه ۱۳۲۶ افتتاح شد، نمایندگان موافقت‌نامه نفت ایران و شوروی را رد کرده و امتیازدهی نفت به بیگانگان ممنوع شد و حتی دولت موظف به استیفای حقوق ملت در منافع نفت جنوب گردید.

بدین ترتیب، مجلس پانزدهم زمینه تحقق ملی شدن نفت را فراهم کرد. انگلیسی‌ها مایل بودند با تجدید نظر در قرارداد ۱۹۳۳ مجدداً حضورشان در میادین نفتی ایران تثبیت شود. لذا قرارداد الحاقی گس - گلشائیان توسط دولت جهت تصویب تقدیم مجلس شد. اما موانع مهمی بر سر راه تصویب این قرارداد بود از جمله سردمداری کاشانی و کشاندن انبوهی از روحانیون و طلاب و بازاریان به عرصه سیاسی بود. اما در این شرائط، سوء قصد به جان محمد رضا شاه در بهمن ۱۳۲۷، باعث شد تا آیت الله کاشانی دستگیر و به خرم آباد و سپس لبنان تبعید شود و با کسب اختیار انحلال مجلس از طریق تاسیس مجلس موسسان، راه برای تصویب قرارداد الحاقی نفت هموار گردد. (فوران، ۱۳۸۳: ۴۲۳)

در خرداد ۱۳۲۷ دولت عبدالحسین هژیر با مشارکت فکری شاه و انگلیسی‌ها در راستای تغییر قانون اساسی و افزایش قدرت شاه تشکیل شد. پس از رای اعتماد مجلس به هژیر، بلافاصله وی مورد انتقاد کاشانی قرار گرفت و اندکی بعد، کاشانی تظاهراتی را علیه نخست وزیر انتصابی شکل داد. بازاریان و مردم به منزل کاشانی رفتند و آیت الله در برابر جمعیت عظیم بازاریان و نمایندگان جراید و طبقات مردم عدم صلاحیت هژیر را اعلام نمود. بازارها تعطیل شدند و ناآرامی شهرهای قم، مشهد، اصفهان و قزوین را فرا گرفت و مردم خواستار برکناری هژیر شدند. سرانجام با وجود قوی‌ترین پشتوانه‌ها، هژیر در ۲۵ ابان ۱۳۲۷ ساقط شد. (حسینیان، ۱۳۸۴: ۵۶-۵۳)

عملکرد آیت... کاشانی به عنوان نماد روحانیت سیاسی در این مقطع از نهضت ملی بر پایه شاخص‌های همبستگی ملی نشانگر نقش مثبت و کارکرد موثر وی در ایجاد انسجام اجتماعی بود. زیرا با تحریک افکار عمومی و ارائه روشنفکری، موفق به بسیج وفاداری‌های گسترده بر پایه کنش‌های ارتباطی و کلامی از طریق سخنرانی و افشاگری، تشکیل تظاهرات و تجمع اصناف و اقشار مختلف مردم برای هدفی واحد در بعد همبستگی ارتباطی شد.

۳- آیت... کاشانی و تلاش برای تحکیم نظام ارزشی هنجاری مشترک در برابر موانع ملی شدن صنعت نفت

تاکید بر عناصر و اجزاء نظام ارزشی هنجاری مشترک جامعه از مهم‌ترین شاخص‌های همبستگی ملی است. کنش‌گران سیاسی در این راستا با تکیه بر باورهای سیاسی، فرهنگی و اجتماعی مشترک سعی در ارتقاء و تحکیم همبستگی ملی در راستای هدف مشترک دارند. آیت الله کاشانی نیز مبانی دینی و ملی، باورها و ارزش‌های مشترک را در مبارزه با هدف ملی شدن صنعت نفت در راستای همبستگی ملی به کمک طلبید و از منظر سلبی برای مبارزه با موانع این

هدف از ارزش‌ها و هنجارهای مشترک بهره‌برد. در ادامه به مواردی اشاره می‌شود:

الف - کاشانی و تأکید بر باورهای مشترک ملی در مبارزه برای ملی شدن صنعت نفت

آیت... کاشانی در خرداد ۱۳۲۹ با یک استقبال تاریخی از تبعید به تهران آمد و در همان روزهای نخستین، خطاب به ملت ایران بر برادری، اتحاد و صمیمیت و همت در امور اجتماعی تأکید کرد و ابراز داشت اصلاح همه ناهمواری‌ها بعد از فضل پروردگار موقوف به کوشش خود ملت است (روحانیت و اسرار فاش نشده، ۱۳۵۸: ۷۹-۷۸) وی با حضور علمای اعلام، اعضای جبهه ملی، بازرگانان، بازاریان و اصناف (دوانی، ۱۳۷۷: ۲۴۶) از مردم خواست متحداً و با مجاهدتی پیگیرانه، بر حق ملی نفت برای همه ایرانیان اصرار کنند و تأکید کرد که قرارداد الحاقی هیچ نوع ارزش قضائی ندارد (مدنی، ۱۳۸۷: ۳۴۸)

در بهمن ۱۳۲۸، دوره مجلس شانزدهم شروع شد. عوامل انگلیس برای طرح قرارداد الحاقی به نمایندگان فشار آوردند. در مقابله با این حرکت، سلاح کاشانی، تحریک مردم از طریق برپائی تظاهرات خیابانی بود و با قرائت پیام وی به مجلس، توسط مصدق، کاشانی به نمایندگان هشدار داد که: عرق اسلامیّت، ایرانیت نخواهد گذارد هیچ فردی از افراد این مملکت بضرر خود قدمی بردارد و پشتیبانی ملت نشان می‌دهد که زبان اینجانب زبان ملت ایران است و هر عمل اجتماعی که اقدام کرده به تبعیت از افکار آن‌هاست. نفت ایران متعلق به ملت ایران است و قراردادی که با اکراه تحمیل شود ارزش قضائی ندارد. ملت ایران زیر بار استبداد نمی‌روند. (حسینیان، ۱۳۸۴: ۹۵ و روحانیت و اسرار فاش نشده، ۱۳۵۸: ۸۴-۸۲)

بعد از ارسال این پیام بود که کاشانی، به تدریج، اعلامیه‌های متعددی در حمایت از ملی شدن نفت انتشار داد (کاتوزیان، ۱۳۷۸: ۱۹۷) در واقع با آغاز مباحثات کمیسیون نفت در مجلس جهت ملی شدن نفت بود که کاشانی از مسلمانان و شهروندان وطن دوست دعوت کرد تا علیه دشمنان اسلام و ایران متحد شده و به مبارزه بپردازند. (Abdelrehim and Maltby & Toms, 54-55: ۲۰۱۱) او با طرح شعار نفت ایران متعلق به ملت ایران است و لزوم رد قرارداد الحاقی، با برگزاری چندین تجمع، صدور بیانیه و انجام مصاحبه و بسیج مردم عرصه را بر نمایندگان سازشکار تنگ کرد. (نشست تخصصی روحانیت و ملی شدن ۱۳۸۵: ۱۵) کاشانی در بیانیه‌های خود، ضمن دفاع از ملی شدن نفت، خواستار پافشاری مردم و فشار بر نمایندگان جهت همسوئی با نهضت ملی شدن نفت گردید. (گروه نویسندگان، ۱۳۹۳: ۲۶۲) مشاهده می‌شود که آیت... کاشانی با تشدید مبارزه بر محور هدف مشترک و قدرت

بخشیدن به اهداف جمعی ملت و پیوند بین ایرانی‌ت و اسلامیت به عنوان ارکان هویت ملی، بر محور منافع ملی و در مسیر همبستگی ملی گام برداشت.

ب- نقش آیت ا... کاشانی در تقابل با رزم آرا به عنوان مانع دستیابی به هدف

در تیرماه ۱۳۲۹ و به دنبال استعفای علی منصور، حسنعلی رزم آرا به نخست وزیری رسید. کاشانی در مقام مخالفت، رزم آرا را عامل بیگانه معرفی کرد و با هدایت او، بازار تهران تعطیل و مردم دست به تظاهرات زدند و هزاران نفر در بهارستان اجتماع کردند تا مانع ورود رزم آرا به مجلس شوند. در میتی‌نگی که به دعوت کاشانی تشکیل شد، ملی کردن صنعت نفت در تمام کشور، به صورت یک خواست عمومی اعلام شد. در این اجتماع، اقشار مختلف مردم با تحصن در مسجد سلطانی تهران، شعار ملی شدن نفت و لغو قرارداد ۱۹۳۳ را سر دادند (کریمی‌پور، ۱۳۸۴: ۲۱۸-۲۱۷).

در برابر این حرکت مردمی، رزم آرا بر آن شد تا نهضت مردم را سرکوب کند. نیروهای انتظامی، گروهی از مردم تهران را که به دعوت کاشانی در مخالفت با دولت به بهارستان آمده بودند، مورد ضرب و شتم قرار دادند و شخص رزم آرا، در صحن مجلس، اندیشه ملی شدن نفت را به استهزاء گرفت. در این شرایط، کاشانی با صدور اعلامیه‌ای ضمن مخالفت با رزم آرا ملت را به مقاومت دعوت کرد. (روحانیت و اسرار فاش شده، ۱۳۵۸: ۱۶-۱۷) بدین ترتیب آیت ا... کاشانی با مردمی کردن مطالبات، زمینه مشارکت عمومی و همگرایی در راستای هدفی مشترک و وفاق ملی را فراهم نمود.

ج- رد لایحه گس- گلشایان با پشتیبانی آیت ا... کاشانی به عنوان مانع دستیابی به هدف

سرانجام ترور رزم آرا و حمایت تلویحی کاشانی از اقدام فدائیان اسلام، در تاریخ ۲۶/۹/۱۳۲۹ به رد لایحه گس- گلشایان در مجلس منجر شد. اما کاشانی همچنان بر حل مساله نفت ایران تاکید داشت. او در بیانیه‌ای با تاکید بر ضرورت ملی شدن نفت، از مردم خواست آن قدر در این باره پافشاری کنند تا از افکار عمومی اطاعت شود. نمایندگان جبهه ملی برای مبارزه با دولت و همراهی نمایندگان اکثریت مجلس، به حمایت روحانیت نیاز داشتند، رهبر بالامنزاع این قشر، یعنی کاشانی، با صدور اعلامیه و جلب نظر مردم به پشتیبانی از جبهه ملی، اقدام کرد، در نتیجه بین توده‌ها و نخبگان اتحاد ایجاد شده بود. کاشانی در برانگیختن احساسات عاطفی مردم تهران ید طولائی داشت. (آوری، ۱۳۷۷: ۳۷۳)

همپای آیت ا... کاشانی، که کوشش برای ملی شدن نفت را تکلیف دینی و وطنی ملت مسلمان ایران اعلام کرده بود، مراجعی چون: محمد تقی خوانساری، محلاتی، عباس علی

شاهرودی، محمود روحانی و عده دیگری از علماء نیز، با صدور فتوا، ضمن تجلیل از نظر کاشانی، دیدگاه او را در مورد ملی شدن نفت مورد تایید قرار دادند. آیت... خوانساری از کاشانی به عنوان مجتهدی عادل و با شهامت یادکرد و آیت... شاهرودی اعلام داشت بر هر مسلمانی واجب است که در این موضوع مهم و حیاتی جدیت نماید خصوصا که آیت... کاشانی در راس این نهضت است. (دوانی، ۱۳۷۷: ۲۶۳) با این اقدامات، آن‌ها رهبری کاشانی را در جنبش ملی شدن نفت پذیرفته و از مردم خواستند تا از وی پیروی کنند. (آوری و دیگران، ۱۳۷۱: ۲۹۲)

بدین ترتیب مشاهده می‌شود که کنش‌های ارتباطی آیت... کاشانی در قالب پیام و خطابه و اعلامیه در افزایش علایق عام گرایانه به جای تعلقات خاص گرایانه، همچون مطالبه ملی شدن نفت به عنوان یک خواست عمومی و حمایت از تلاش‌های پارلمانی اقلیت مجلس و نیز همسو شدن سایر علما و تایید آنها از آیت... کاشانی تا چه اندازه در مردمی کردن مبارزه و بسیج عمومی در راستای هدفی مشترک تاثیرگذار بوده و باعث تقویت همبستگی ملی گردید. و از آن‌جا که لازمه همبستگی ملی پیدایش، تنویر و استقرار افکار عمومی می‌باشد و این نوع افکار عمومی هم در پرتو همبستگی ارتباطی تداوم می‌یابد، در این مورد مشاهد می‌گردد که کاشانی چگونه با صدور اعلامیه‌ها و دعوت عمومی مردم و همگرایی میان بازیگران نهضت، در همبستگی ملی نقش ایفا نمود.

د- مواضع وحدت گرایانه و انسجام بخش آیت... کاشانی در دوره اول نخست وزیری

مصدق

یکی از الزامات کارکردی و عملکردی نظام اجتماعی در راستای نیل به ثبات و همبستگی ملی وحدت و انسجام بخشیدن به کار دسته جمعی و هماهنگی در اعضای یک جامعه است. علاوه بر این انطباق با محیط که در حوزه نهاد اقتصادی جامعه در راستای حمایت از سیستم اجتماعی و سیاسی مستقر صورت می‌گیرد از الزامات کارکردی دیگر یک نظام اجتماعی از منظر جامعه‌شناسی ساختی کارکردی پارسونز است. بنابراین با روی کار آمدن دولت مصدق این الزامات کارکردی حمایت گرا و وحدت بخش حداقل تا قبل از کودتای ۲۸ مرداد در دستور کار آیت الله کاشانی، قرار گرفت که به مصداق‌های این الزامات اشاره می‌شود.

از جمله اقدامات مثبتی که مجلس شانزدهم در اسفند ۱۳۲۹ با برخورداری از حمایت مردم انجام داد، علاوه بر تصویب قانون ملی شدن نفت، انتخاب مصدق به نخست وزیری و واگذاری رسمی مسئولیت اجرای قانون ملی شدن صنعت نفت و خلع ید از شرکت نفت انگلیس و ایران به وی بود. (ازغندی، ۱۳۹۰: ۲۱۹) در این دوره توده مردم با پیشوائی کاشانی حامی دولت بودند، به قسمی که کاشانی با تمام قدرت از دولت حمایت و برای اولین بار مردم را به تقویت دولت فراخواند

و در مصاحبه با مطبوعات داخلی و خارجی نیز، همبستگی و هماهنگی خود را با دولت مصدق اعلام نمود (مدنی، ۱۳۸۷: ۳۸۳-۳۸۰ و کرمی‌پور، ۱۳۸۴: ۱۴۵)

در حقیقت، در این زمان، مصدق پشتیبانی فعال‌ترین روحانی آن دوره در عرصه سیاسی را به همراه داشت. (آبراهامیان ۱۳۸۹: ۲۱۳) زمانی که دولت مصدق هم از ناحیه گروه‌های چپ و هم از ناحیه راستگرایان، مورد حمله و فشار بود (بدیعی، ۱۳۸۲: ۱۸۲) کاشانی با هدف ملی شدن نفت، در هر موقعیتی دولت را حمایت و به همین منظور، تظاهراتی با دعوت وی برپا می‌شد. (حسینیان، ۱۳۸۴: ۱۴۶-۱۴۵) وی طی پیامی از ملت خواست عزم خود را در پشتیبانی از دولت برای اجرای کامل قانون ملی شدن نفت نشان دهند. (روحانیت و اسرار فاش نشده، ۱۳۵۸: ۱۴۸) بیانیه‌های متعدد او در حمایت از ملی شدن نفت و جانبداری از مصدق در جمع‌آوری وجوه مالی مورد نیاز نهضت و سازماندهی جماعت مذهبی طرفدار نهضت نقش مهمی داشت. (کاتوزیان، ۱۳۷۸: ۱۹۳) چنانکه وقتی در بهمن سال ۱۳۳۰ با توجه به وخامت اوضاع اقتصادی ایران، دولت مصدق ۲ میلیارد ریال اوراق قرضه ملی منتشر کرد، با وجود تحریم اوراق توسط حزب توده و مخالفان، با حمایت کاشانی و تشویق مردم، بازاریان و افسار مختلف مشتاقانه این اوراق را خریداری کردند و دولت را از ورشکستگی نجات دادند (دوانی، ۱۳۷۷: ۴۵۹ و کاتوزیان، ۱۳۸۴: ۲۱۹)

خرید اوراق قرضه ملی و تقویت بنیه مالی دولت توسط مردم نشانگر آن بود که اقشار مختلف مردم با روشنگری کاشانی، دولت را در سیاست اقتصاد بدون نفت یاری می‌کنند. (مدنی، ۱۳۸۷: ۴۳۲-۴۲۵) در مقابل، مصدق هم بارها تاییدات و اقدامات موثر کاشانی را اساس موفقیت در این مبارزه تاریخی قلمداد نمود (ترکمان، ۱۳۷۵: ۲۱۶)

در این مرحله نیز نقش آیت... کاشانی در حمایت از دولت و برانگیختن اقشار مختلف در پشتیبانی از دولت مصدق و کمک به دولت برای اجرای کارویژه‌های اساسی خود، یعنی همکاری با ارکان حکومت و تمهید اعتماد عمومی در راستای همبستگی کارکردی، است. مواضع و عملکرد کاشانی در راستای اعتماد به نظام سیاسی، وفاداری به نهادهای سیاسی و همبستگی میان مردم و دولت همگی ازجمله شاخصه‌های همبستگی ملی می‌باشد.

۵- کاشانی و برانگیختن مردم به مشارکت در انتخابات دوره هفدهم مجلس

یکی از ویژگی‌های دهه بیست، گسترش فضای آزاد و امکان مشارکت سیاسی احزاب و گروه‌ها و تشدید مبارزات انتخاباتی و فعالیت‌های پارلمانی بود. به طوری که در همه ادوار مجلس این دوران، نمایندگان موافق و مخالف به مجلس راه یافتند و طبیعتاً انتخابات مجلس هفدهم نیز

در چنین فضای آزاد و پرشوری آغاز شد. (عیوضی، ۱۳۸۵: ۵۸-۵۵) با این همه، حزب توده، که از شکست نمایندگان در ورود به مجلس مطمئن بود، از روند انتخابات ناراضی شد و در بسیاری نقاط کشور، اغتشاش کرد. توده‌ای‌ها به عناوین مختلف میتینگ تشکیل می‌دادند و به دولت می‌تاختند. اما کاشانی با هدف جلوگیری از تفرقه و پراکندگی، تلاش نمود با پیام‌های وحدت‌بخش خویش، همگان را به وحدت فراخواند. وی که همه جریان‌های سیاسی کشور را زیر نظر داشت، به مناسبت انتخابات دوره هفدهم مجلس، پیامی در باب مشارکت مردم خطاب به ملت فرستاد و در این پیام، ابراز داشت ملت بیدار و هوشیار ایران باید متوجه باشد که انتخابات دوره هفدهم از عظمت و اهمیت از نظر مصالح عالیه و اصلاحات اجتماعی و تعدیل زندگانی عمومی برخوردار و لازم است در اتحاد و اتفاق بکوشیم و از تشنج و نفاق دوری کنیم (دهنوی، ۱۳۶۱: ج ۲/ ۹۵-۹۶) در همین احوال، عوامل انگلیسی‌ها بر آن شدند تا بین مصدق و بعضی طرفدارانش اختلاف اندازند و از تنش بین مصدق و کاشانی برای تضعیف جبهه ملی استفاده کنند. (نجاتی، ۱۳۷۸: ۳۶۰)

بدین سان آیت... کاشانی با تلاش جهت جلوگیری از شکاف میان قدرت سیاسی و مردم و با هدف تقویت و گسترش اعتماد اجتماعی و پرهیز از اختلاف و کوشش مجدانه برای زمینه سازی مشارکت عمومی، مانع مخدوش شدن همبستگی ملی در سطح جامعه شد و بسترهای همبستگی ملی را بیش از پیش مهیا ساخت.

و- آیت... کاشانی در نقش کنش‌گری بی‌بدیل در خلق قیام ۳۰ تیر

از جمله نقاط عطف تاریخ سیاسی معاصر ایران که مظهر همبستگی ملی میان رهبران و تمام اقشار جامعه بود، قیام ملی سی تیر ۱۳۳۱ می‌باشد. با افتتاح مجلس هفدهم، مصدق بنا به سنن پارلمانی استعفا داد تا مجلس جدید، کاندیدای مورد نظر خود را انتخاب کند. مصدق هم در مجلس شورا و هم در مجلس سنا رای اعتماد گرفت. با وجود آنکه شاه ترتیبی داده بود که سناتورها رای بالا به مصدق ندهند، اما بیانیه شدید اللحن کاشانی علیه مجلس سنا، باعث شد تا شاه، علی‌رغم میل باطنی و تلاش برای تعیین فرد دیگری به صدارت، در ۱۹ تیرماه فرمان نسخت وزیری مصدق را صادر کند. با این همه، مصدق به دنبال بهانه‌ای برای کناره‌گیری بود، چرا که خواهان تصدی وزارت جنگ بود که شاه با آن مخالف بود. (کاتوزیان، ۱۳۹۴: ۱۲۴-۱۱۹). با رد پیشنهاد مصدق توسط شاه و استعفاء مصدق، احمد قوام به نخست وزیری منصوب شد. اما طی پنج روز پرماجرا و همراه با ناآرامی و بحران در خیابان‌ها، کفه ترازو به نفع مصدق شد.

شاه تسلیم و مصدق را به نخست وزیری فرا خواند. (آوری و دیگران، ۱۳۷۱: ۹۱) در این بین، آن چه نقش تعیین کننده‌ای داشت، مصاحبه هیجان‌انگیز و تحرک بخش آیت ا... کاشانی بود که طی آن تصریح کرد که بر عموم مسلمانان لازم است در این جهاد اکبر همت و ثابت کنند که ملت مسلمان ایران اجازه پایمال کردن استقلال آنها را نمی‌دهد. اعتراضات طبقات مردم سراسر کشور را فراگرفت و از ۲۸ تیر به شدت گسترش یافت. در خرمشهر و آبادان کسبه دست از کار کشیدند و در سایر شهرستان‌ها اجتماعات مردمی بازگشت مصدق را خواستار شدند. در آخرین ساعات ۲۹ تیر و صبح ۳۰ تیر، حتی رهبران حزب توده هم که موج فزاینده جنبش ملی را دیدند، به صفوف مردم پیوستند بدین ترتیب شاه به برکناری قوام تن داد و مصدق مجدداً به زمامداری رسید (نجاتی، ۱۳۸۷: ۲۳۰-۲۲۶)

قیام سی تیر نشان داد چنانچه وحدت مسلمانان در پیروی از رهبران اسلامی تحقق پیدا کند می‌تواند چنان نیروئی پدید آورد که پایه‌های استعمار و استبداد را متزلزل کند. در واقع، کاشانی در مقام مظهر مبارزات اقشار ملت، نیروی اجتماع را در اختیار مصدق قرار داد و بار دیگر او را به قدرت رساند (کاشانی، ۱۳۵۹، ۴-۲) او تشخیص داده بود که در آن موقعیت حساس، اساس وحدت کلمه، ساقط کردن قوام است (رهنما، ۱۳۸۴: ۶۶۵-۶۶۴) چنانکه کلیه اجتماعات در حمایت از مصدق با اعلامیه کاشانی شروع شده و سراسر کشور با دعوت وی به قیام، به تعطیل عمومی رسیده بود. (علوی، ۱۳۷۶: ۴۱-۳۹).

بدین ترتیب مردم از تمامی مشاغل کارگران، متخصصین، دانشجویان، کارکنان دولت در یک تظاهرات گسترده برای بازگرداندن روح نهضت ملی به جریان سیاسی شرکت کردند. در ۳۰ تیر نفاق و دودستگی نبود، وزنه سنگینی همچون کاشانی در کنار مصدق بود. (بدیعی، ۱۳۸۲: ۲۵۶-۱۹۵). زیرا کاشانی تلاش بسیار کرد تا از هرگونه نفاق و اختلاف جلوگیری کند و مردم را به پشتیبانی از دولت تشویق نماید. او توانست نیروهای مذهبی را در راه اهداف ملی بسیج کند و با وجود حضور اکثر طیف‌های اجتماعی و فرهنگی در این قیام، آنچه نمود بیشتری داشت، مشارکت جناح‌های مذهبی و تحت هدایت کاشانی بود تا واقعه ۳۰ تیر را به مثابه تجلی وحدت سیاسی و ملی نشان دهد. موضع‌گیری‌های سنجیده کاشانی، موجب شد تا تمامی نیروهای ضد دربار زیر یک چتر جمع شوند. او در پیامی به عشایر جنوب هم تأکید کرد که همواره در حفظ وحدت و یگانگی موجود که رمز موفقیت ملت قهرمان ایران است، مجاهدت کنند. (دهنوی، ۱۳۶۲: ج ۳/ ۱۳)

اگر قیام سی تیر شکل نمی‌گرفت، شاید کودتای ۲۸ مرداد در همان تیرماه ۳۰ فراهم شده

بود. آیت الله کاشانی به شیوه خستگی ناپذیری توده ملت را در صحنه نگه داشت. او بر مبنای سنت همیشگی علماء دین، باورهای دینی و احساسات قلبی و علائق ملی مردم ایران، را مدیریت کرد. او نشان داد عمیق ترین برد نیروهای ملی را در ایران، اقشار مذهبی دارند و بی جهت نبود که بر پایه نیروی ایمان و اعتقاد به مذهب و رهبری دینی، مردم در ۳۰ تیر کفن پوشان به خیابان‌ها آمدند و بدون نبرد مسلحانه، به کامیابی رسیدند. (مدنی، ۱۳۸۷: ۴۴۳-۴۴۵)

بدین ترتیب قیام ۳۰ تیر به یکی از نمادهای همبستگی ملی در جریان ملی شدن نفت مبدل گشت و هماهنگی و انسجام میان رهبران سیاسی، ملی، مذهبی و احزاب و گروه‌ها و همدلی میان اقشار مختلف مردم را تجلی بخشید. در این میان، نقش آیت الله کاشانی به عنوان رهبر مذهبی در تقویت همبستگی ملی بسیار مهم بود. فراخوانی عموم مردم به جهاد و دعوت از تمام گروه‌ها از جمله جبهه ملی و حتی احزاب چپ حول هدف مشترک، بسیج نیروهای مذهبی و ملی در راه منافع ملی، حذف مرزبندی‌ها و ... همگی از جمله تأثیرات کاشانی در این نقطه عطف تاریخ سیاسی ایران و همسو با آرمان تقویت همبستگی ملی بود. بنابراین کاشانی از باورهای مشترک دینی و ملی و هنجارهای مرسوم و تأکید بر عنصر استقلال به عنوان عناصر و شاخص‌های همبستگی ملی در عمل بهره برد و موجب بقاء همبستگی در حمایت از خواسته مشترک مردم و ادامه دولت مصدق سبب شد.

۴- کیفیت کنش‌گری آیت الله کاشانی در کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲

بر اساس رویکرد نظری این پژوهش، درونی کردن و نفوذ ارزش‌ها در افراد جامعه و کنش‌گران اصلی هر جنبش و تبدیل ارزش‌های پذیرفته شده و درونی شده به قواعد و هنجار در چارچوب نهادهای اجتماعی از عوامل دیگر همبستگی ملی است. اما فرایند متفاوت جامعه‌پذیری و درونی کردن ارزش‌ها نزد رهبران و کنش‌گران برجسته جامعه خود عاملی است که همگرایی بین کنش‌گران اجتماعی را به چالش می‌کشد. چنین اتفاقی هنگامی که کنش‌گران اصلی یک جنبش بر سر ماهیت هدف و ذهنیت مشترک به تعارض می‌رسند رخ می‌نماید و همبستگی ملی را در نیل به هدف مشترک به مخاطره می‌اندازد، اقدامی که در کنش سیاسی مصدق و کاشانی به دلایل متعدد داخلی و خارجی آشکار گردید و شکاف دو رهبر جنبش را در واپسین روزهای منتهی به کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ را تعمیق بخشید.

با ملی شدن صنعت نفت انگلستان بزرگترین پایگاه نفتی خود را از دست داد آمریکا نیز به دنبال سهمی در نفت ایران بود. آن‌ها با همدستی طبقه حاکم ایران و دربار پهلوی کودتای ۲۸

مرداد را اجرا نمودند. (مقصودی، ۱۳۹۳، ۱۵۳) کودتایی که نشانگر نفوذ امریکا در حیات سیاسی ایران و همسویی با انگلستان بود (ابراهامیان، ۱۳۹۹) در اصل امریکا هم با ملی شدن نفت مخالف و در کودتای ۲۸ مرداد نقش داشت (مظاهری و دیگران، ۸۰، ۱۴۰۱-۷۹) بدین سان نهضت ملی شدن نفت که با همگرایی جریان‌های مذهبی و ملی شکل گرفته بود با اختلاف و واگرایی جریان‌های داخلی کشور و همگرایی میان کشورهای خارجی به واسطه کودتای ۲۸ مرداد پایان یافت. (شاه علی، ۱۳۹۵، ۶۴)

درمورد زمینه‌های اختلاف و واگرایی و عدم کنش‌گری آیت الله کاشانی در کودتای ۲۸ مرداد دیدگاه‌های متفاوتی مطرح شده است. حسینیان معتقد است جبهه ملی با به میدان کشاندن حزب توده در ۳۰ تیر و ۲۵ مرداد سوء ظن بسیاری از روحانیون سنتی را برانگیخت آن‌ها برای اسلام و مومنان سنتی به منزله خطرناک‌ترین دشمن بودند لذا تعدادی از مردم به تبع روحانیون نه تنها از مصدق دفاع نکردند بلکه از سقوط او خوشحال بودند. لذا پایگاه اجتماعی مصدق ضعیف شده بود. همچنین با گذشت دو سال از حکومت مصدق وضعیت نابسامان اقتصادی سیاسی موجب دلسردی مردم شده بود. اشتباه جبهه ملی در کنار گذاشتن کاشانی عامل مهمی در بی‌تفاوتی مردم نسبت به دولت مصدق بود. درصد مهمی از مردم تابع عالمان مذهبی خود بودند و آن روز کاشانی مظهر روحانیت سیاسی بود که مومنان حساس به مسایل سیاسی از او پیروی می‌کردند. (حسینیان ۱۳۸۴، ۲۶۴-۲۶۳) جبهه ملی که با شعار دموکراسی و ملی شدن نفت فعالیت خود را آغاز کرده بود. (Naeemi Jaurshari and vosoughi، 2016: 10) اینک در تقابل با کاشانی قرار گرفته بود.

نجاتی معتقد است کاشانی هنوز قدرت کافی بسیج اجتماعی را داشت و می‌توانست گروه‌هایی از طبقات مردم را که قبلاً به طرفداری از مصدق بسیج می‌کرد روانه خیابان‌ها و علیه شاه برانگیزد و تا آن زمان هیچ یک از رهبران مذهبی قدرت و نفوذی در بسیج مردم برای پیشبرد مقاصد خود نداشتند بدین سان کاشانی از پایگاه اجتماعی بالایی برخوردار بود. وی عدم دفاع کاشانی از مصدق در ۲۸ مرداد را مورد انتقاد قرار می‌دهد (نجاتی، ۱۳۷۸، ۳۸۱)

از دیدگاه جان فوران نقش دقیق کاشانی در این وقایع معلوم نیست و او هم خود را کنار کشید (فوران، ۱۳۸۳، ۴۴۳)

به عقیده حسینیان آیت الله کاشانی در مورد کودتا بر سر دوراهی قرار گرفته بود نه ستم‌های جبهه ملی و مصدق قابل گذشت بود نه حکومت زاهدی قابل تحمل. کاشانی مصدق را در بیست و هفتم مرداد از یک کودتای قطعی توسط زاهدی مطلع و انحلال مجلس و اخراج زاهدی از

مجلس را دو اشتباه بزرگ مصدق می‌دانست که زمینه ساز کودتا شد. مصدق در جواب نامه خود را مستظهر به پشتیبانی ملت ایران دانست. (حسینیان، ۱۳۸۴، ۲۷۴-۲۷۰) کاتوزیان معتقد است کاشانی تکلیف سیاسی خود را بیش از آن کاملاً روشن کرده بود و پس از ۲۸ مرداد نیز از دولت رژیم کودتا پشتیبانی کرد. (کاتوزیان، ۱۳۹۴، ۱۴۰)

شاهرخ اخوی بیان می‌کند که کاشانی را یکی از مسببین اصلی کودتای ۲۸ مرداد معرفی کرده‌اند و اسنادی وجود دارد که برخی از پیروان کاشانی گروهی را علیه مصدق بسیج کرده‌اند. (جیمز، ۱۳۷۲، ۱۸۶)

از دیدگاه صادق زیبا کلام هرچند کاشانی با تمام وجود در مراحل اولیه نهضت از ملی شدن نفت جانبداری کرد ولی بواسطه عمیق شدن اختلافات وی با مصدق، کاشانی در جریان کودتای ۲۸ مرداد هیچ مخالفتی با برکناری مصدق نداشته است (زیبا کلام، ۱۳۹۶)

محمد رحیم عیوضی پس از شرح واگرائی‌ها و گسست‌های پس از قیام ۳۰ تیر مهم‌ترین عامل تاثیر گذار در این میان را جدائی تدریجی رهبران مذهبی ملی دانسته که همان عدم وفاق میان نخبگان جامعه می‌باشد و قطع حمایت کاشانی از دولت علی‌رغم نفوذ زیاد در میان مردم موجب شد هیچ گونه تلاش مردمی جهت ابقای مجدد دولت صورت نگیرد و نهایتاً در ۲۸ مرداد مصدق از قدرت خلع گردد. (عیوضی، ۱۳۸۵، ۵۵-۵۴)

فقیه حقانی معتقد است جنگ روانی و جنگ نرمی که ۱۸ ماه قبل از کودتا رخ داد و تخریب شخصیت برجسته کاشانی و موج گسترده شایعات علیه وی از سوی انگلیسی‌ها و آمریکایی‌ها چهره کاریزماتیک کاشانی را که می‌توانست مردم را بسیج کند به شدت تخریب کرده بود از طرفی تشدید فشارهای اقتصادی و تهدیدهای نظامی و اختلاف سران و درگیری گروه‌ها موجب ناامیدی مردم شده بود. (فقیه حقانی، ۱۴۰۱) همین نکات از جمله عواملی بود که موجب کاهش سرمایه اجتماعی و ضربه انسجام اجتماعی شد و مانع ایفای نقش کاشانی در جهت همبستگی ملی گردید.

در مجموع با توجه به نظرات مطرح شده می‌توان گفت در آن مقطع آیت الله کاشانی کنش‌گری در همبستگی ملی ایفا نکرده و علی‌رغم این که شخصیت‌های با ظرفیت بالای پایگاه اجتماعی می‌توانند از عوامل نقش آفرین در همبستگی ملی باشند لیکن آیت الله کاشانی با وجود برخورداری از چنین ظرفیتی به دلایل فوق در این مقطع نقشی نداشته است. از منظر جامعه‌شناسی ساختی کارکردی رهبران جنبش بواسطه تشدید تعارضات در هدف و فرایند و ماهیت متفاوت ارزش‌های درونی شده و برخی دلایل دیگری که تقریر شد، قادر به استمرار تمهید

الزامات کارکردی در جنبش اجتماعی ملی شدن صنعت نفت نبودند و اعتماد و همگرایی در کنش‌گری را از دست دادند.

نتیجه گیری

در ساختار اجتماعی ایران، روحانیت شیعه همواره به عنوان کنش‌گری آگاه از جایگاه خاصی برخوردار بوده است. یکی از تحولات تاریخ سیاسی معاصر ایران که روحانیت از ارکان موثر آن محسوب می‌گردد، جنبش ملی صنعت نفت ایران است. پژوهش حاضر، با رهیافت جامعه‌شناختی و در چارچوب نظریه کارکردگرایی ساختاری پارسونز به بررسی مواضع آیت... کاشانی و نقش وی در خلق همبستگی ملی در جریان جنبشی اجتماعی و فراگیر پرداخته است. درباره نقش روحانیت سیاسی به نمایندگی آیت... کاشانی در همبستگی ملی، نتایج تحقیق نشان می‌دهد که آیت... کاشانی، چه در دوران مبارزه در تبعید و چه در دوره مبارزه علنی در عرصه سیاست پردازی، به عنوان یک کنش‌گر سیاسی با تنویر افکار عمومی و بسیج وفاداری‌های گسترده بر پایه کنش‌های ارتباطی و کلامی، زمینه‌های همبستگی هنجاری و ارتباطی را که از لوازم همبستگی ملی است، فراهم نمود و در تقویت همبستگی ملی نقش مثبتی ایفا کرد. با روی کارآمدن دولت‌های مخالف ملی شدن نفت و مخالفت صریح کاشانی با آن‌ها که از راه بسیج مردمی و حمایت از تلاش‌های پارلمانی و برپایی تجمعات مردمی جهت فشار به مجلس، صورت می‌گرفت؛ نه تنها موجد همبستگی بین اقشار اجتماعی شد، بلکه همراهی و همدلی جناح‌های سنتی و روحانیت شیعه را - که منفعل تصور می‌شدند - نیز به دنبال داشت. این‌ها همگی زمینه‌ساز گسترش مشارکت عمومی، افزایش علائق عام‌گرایانه گردید که از شاخص‌های همبستگی ملی می‌باشد.

در مرحله بعد و در پی کامیابی نماینده مورد وثوق کاشانی و کنش‌گران نهضت و تشکیل دولت ملی، حمایت آیت الله کاشانی وارد مرحله جدیدتر و گسترده‌تری شد. برپایی تظاهرات به منظور پشتیبانی از دولت برای اجرای ملی شدن نفت، جلب حمایت مالی از دولت با ترغیب بازاریان برای پرداخت مالیات، صدور فتوای خرید اوراق قرضه ملی، یاری دولت در سیاست اقتصاد بدون نفت، نشر اعلامیه‌های متعدد در باره پرهیز از تفرقه، دعوت به حفظ اتحاد پیرامون دولت مورد اجماع عمومی، تقویت اعتماد به نظام سیاسی و پذیرش مشروعیت و کارآمدی حکومت و تقویت آن، همگی از جمله اقدامات وحدت‌گرایانه کاشانی بودند که موجب تقویت همبستگی ملی شد.

در مقطع دوم نهضت نیز آیت... کاشانی به حمایت خویش از جنبش و دولت ادامه داد. ترغیب مردم به مشارکت سیاسی در آستانه انتخابات مجلس هفدهم و به هنگام اغتشاشات حزب توده و دعوت همگان به وحدت و پرهیز از تفرقه نشانگر تلاش او برای جلوگیری از شکاف اجتماعی و زمینه‌سازی برای مشارکت سیاسی بیشتر بود که به تقویت همبستگی ملی

می‌انجامید. اما در نقطه اوج همیاری کاشانی، وی با شکل دادن قیام ۳۰ تیر، سطح همبستگی ملی را به اوج افزایش داد و نقش بی‌بدیل خود را نشان داد. با کنار رفتن مصدق، اعلامیه کاشانی به یاری نهضت رسید و موجب تحرک و قیام تمام نیروهای ملی-مذهبی علیه دولت دست نشانده و نامشروع قوام شد. قیام سی تیر تجلی انسجام رهبران سیاسی، ملی مذهبی، احزاب و گروه‌ها و همدلی اقشار مختلف مردم بود که در راستای منافع ملی مشترک و تقویت دولت ملی، سبب‌ساز همبستگی ملی حول محور دو زعیم جنبش یعنی کاشانی و مصدق شد و این محصول نقش آفرینی آیت الله کاشانی در این مقطع حساس تاریخی بود. البته در جریان کودتای ۲۸ مرداد اختلاف میان کنش‌گران اصلی نهضت، همبستگی ملی را به مخاطره افکند و تشدید اختلافات و تخریب شخصیت کاشانی موجب یاس و عدم کنش‌گری وی در همبستگی ملی شد.

منابع:

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۸۹). تاریخ ایران مدرن، ترجمه محمد ابراهیم فتاحی، تهران: نی.
- آبراهامیان، یرواند (۱۳۹۹). موسسه مطالعات و پژوهش های سیاسی، مصاحبه با نشریه *Real News*
- آوری، پیتز (۱۳۷۷). تاریخ معاصر ایران، ترجمه محمد رفیعی مهر آبادی، تهران: عطایی.
- آوری، پیتز و دیگران (۱۳۷۱). سلسله پهلوی و نیروهای مذهبی به روایت تاریخ کمبریج، ترجمه عباس مخبر. تهران: طرح نو.
- احمدی، حمید (۱۳۸۳). ایران، هویت، ملیت، قومیت، تهران: موسسه تحقیقات توسعه علوم انسانی.
- ازغندی، علی رضا (۱۳۹۰). تاریخ تحولات سیاسی و اجتماعی ایران، تهران: سمت.
- افتخاری، اصغر (۱۳۸۲). وفاق ملی، جامعه شناسی سیاسی وحدت از دیدگاه امام خمینی (ره)، تهران: سازمان عقیدتی سیاسی نیروی انتظامی.
- بشیریه، حسین (۱۳۸۲). عقل در سیاست. تهران: نگاه معاصر.
- بدیعی، علی اکبر (۱۳۸۲). نهضت ملی ایران. تهران: ایتا.
- بیل، جیمز (۱۳۷۲). مصدق نفت و ناسیونالیسم ایرانی، ترجمه هوشنگ مهدوی. مقاله شاهرخ اخوی
- بی نام (۱۳۵۸). روحانیت و اسرار فاش نشده از نهضت ملی شده نفت. قم: دارالفکر.
- پورسعید، فرزاد (۱۳۸۶). گوناگونی انسجام ملی در جامعه ایرانی، مطالعات راهبردی، سال ۱۰، ش ۳۵، بهار: ۳۳-۶۶.
- تاجیک، محمد رضا (۱۳۷۹). روشنفکر ایرانی و معمای هویت ملی، مطالعات ملی. سال ۲، ش ۵، پاییز: ۱۵۹-۱۸۶
- ترکمان، محمد (۱۳۷۵). نامه های دکتر مصدق، تهران: هزاران.
- تنهایی، حسین ابوالحسن (۱۳۷۱). مکاتب و نظریه های جامعه شناسی، مشهد: مرنیز.
- توسلی، غلام عباس (۱۳۸۳). نظریه های جامعه شناسی، تهران: سمت.
- جعفریان، رسول؛ حسینیان، روح الله؛ مدنی، سید جلال الدین (۱۳۸۵). نشست تخصصی روحانیت و نهضت ملی شدن صنعت نفت، تهران: موسسه مطالعات و پژوهش های سیاسی.
- چلبی، مسعود (۱۳۷۲). وفاق اجتماعی، مطالعات جامعه شناختی. شماره ۶، بهار، تهران: ۱۵-۲۸.
- حاجبانی، ابراهیم (۱۳۷۹). تحلیل جامعه شناختی هویت ملی در ایران، مطالعات ملی، شماره ۵، پاییز، تهران: ۱۹۳
- _____ (۱۳۸۸). جامعه شناسی هویت ایرانی، تهران: مجمع تشخیص مصلحت نظام ۲۲۸
- حسینیان، روح الله (۱۳۸۴). بیست سال تکاپوی اسلام شیعی در ایران، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

- حافظ نیا، محمد رضا؛ الله‌وردی زاده، رضا (۱۳۸۸). رابطه سیستم سیاسی بسیط با همبستگی ملی بررسی موردی ایران، پژوهش‌نامه علوم سیاسی. سال ۵ شماره ۱. زمستان: ۴۱-۶۸.
- دوانی، علی (۱۳۷۷). نهضت روحانیون ایران، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- دهنوی، م (۱۳۶۲). مجموعه‌ای از مکتوبات، سخنرانی‌ها و پیام‌های آیت‌الله کاشانی، تهران: چاپخش.
- دیلینی، تیم (۱۳۸۸). نظریه‌های کلاسیک جامعه‌شناسی، تهران: نی.
- رهنما، علی (۱۳۸۴). نیروهای مذهبی بر بستر حرکت نهضت ملی. تهران: گام نو.
- زیبا کلام، صادق (۱۳۹۶). چه کسی مصدق را سرنگون کرد؟ روزنامه شرق.
- ساعی، علی (۱۳۸۶). روش تحقیق در علوم اجتماعی، تهران: انتشارات سمت.
- سردار نیا، خلیل الله (۱۳۹۰). درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی. تهران: میزان.
- شاه علی، احمد رضا (۱۳۹۵). راهبرد مبارزاتی امام(ره) بسیج سیاسی مردم، انقلاب اسلامی، شماره ۱۸.
- شیخاوندی، داور؛ حافظ نیا، محمد رضا؛ چلبی، مسعود (۱۳۷۸-۷۹). میزگرد همبستگی ملی و وفاق اجتماعی، مطالعات ملی، سال اول، شماره ۱، بهار: ۱-۱۲.
- علوی، مهوش السادات (۱۳۷۶). آیت‌الله کاشانی و سیاست. تهران: سوره.
- عیوضی، محمد رحیم (۱۳۸۵). جامعه‌شناسی اپوزیسیون در ایران. تهران: قومس.
- فوران، جان (۱۳۸۳). مقاومت شکننده. ترجمه احمد تدین. تهران: رسا.
- قوام، عبدالعلی؛ زرگر، افشین (۱۳۸۹). دولت‌سازی، ملت‌سازی و نظریه روابط بین‌الملل. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم تحقیقات.
- کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۷۸). مصدق و مبارزه برای قدرت، ترجمه فرزانه طاهری، تهران: مرکز.
- _____ (۱۳۸۴). اقتصاد سیاسی ایران، ترجمه محمد رضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران: مرکز.
- _____ (۱۳۹۴). استبداد، دموکراسی و نهضت ملی، تهران: مرکز.
- کاشانی، محمود (۱۳۵۹). قیام ملت مسلمان ایران ۳۰ تیر ۱۳۳۱. تهران: خوشه.
- کرمی‌پور، حمید (۱۳۸۴). خاطرات دکتر شروین، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- گروه نویسندگان (۱۳۹۳). تاریخ مجالس قانونگذاری در ایران، تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- مقصودی، مجتبی (۱۳۹۳). تحولات سیاسی اجتماعی ایران، تهران: روزنه.
- مظاهری تهرانی، محمد هادی و جلیل ناییان (۱۴۰۱). سیاست‌های آمریکا در بحران‌های سیاسی ایران معاصر (با تأکید بر جریان ملی شدن صنعت نفت ایران)، پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، تهران.
- میرمحمدی، داود (۱۳۸۳). هویت ملی در ایران. تهران: موسسه مطالعات ملی.

- مدنی، جلال الدین (۱۳۸۷). تاریخ سیاسی معاصر ایران، قم: انقلاب اسلامی. جلد اول
- نجاتی، غلامرضا (۱۳۷۸). جنبش ملی شدن صنعت نفت ایران و کودتای ۲۸ مرداد ۳۲، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- نوربخش، سید مرتضی (۱۳۸۴). جامعه‌شناسی عمومی، تهران: بهینه.
- نگارنده، سید جواد (۱۳۹۰). وفاق اجتماعی، تهران: مرکز تحقیقات استراتژیک.
- وثوقی، منصور (۱۳۸۳). مبانی جامعه‌شناسی. تهران: بهینه.
- Abdelrehim, N., Maltby, J., & Toms, S. (2011). Corporate social responsibility and corporate control: The Anglo-Iranian oil company, 1933-1951. *Enterprise & Society*, 12 (4), 824-862.
- Naeemi Jourshari, A., Vosoughi, M., & Kaldi, A. (2016). Evaluation of the Accelerating Factor in the Iranian Oil Nationalization Movement Based on Neil Smelser's Reform Theory. *IAU International Journal of Social Sciences*, 6(4), 1-11.
- Parsons, T. (1977). *Social systems and Evolution of Actions*. New York: Free press.